

Küllös Imola

Női műfajok, nemi szerepek a magyar közköltészetben és a folklórban

■ „A néphagyományt nem szabad valami egységes, azonos halmazállapotú anyagnak képzelnünk. Mélyreható különbségek vannak életkor, társadalmi, vagyoni állapot, vallás, civilizáltság, vidék és nem szerint. Az életkor szerinti rétegződést keresztezi két másik: a társadalmi, s a vidék szerinti. A falu társadalma csak messziről egységes. Mennél figyelmesebben nézzük, annál több fokát látjuk meg. Különbséget jelent a foglalkozás (iparos, földműves, cseléd, pásztor); egyfoglalkozásúak közt a vagyon, vallás. Meglátszik ez a daltudáson is. Jobb módú emberek szeretnek dalaikban is különbözni a szegényektől. [...] A vidék szerinti különbség döntően tolja el a fentebbi kettő adta meghatározásokat. Civilizáltabb vidéken néha már a legszegényebbek dalkészlete is városi hatás alá került –

régisebb vidéken, ugyanolyan társadalmi és életkorviszonyok közt, sokkal értékeőbb anyagot találunk, mint másutt. Utolsónak járul mindezekhez a nemek szerinti megoszlás. Bizonyos dalokat csak nőktől hallani, másokat csak férfiaktól. Általában a nők dalkincse gazdagabb; rendszerint a férfiakét is tudják, még ha a maguk kedvtelésére nem éneklük is. [...] Kizárólag nők dolga: a sirató, a lakodalmi, házassági dalok, jobbra a balladák is. Amint a néphit, babona őrzője: szintúgy a zene, költészet tárháza is inkább a női lélek.” – foglalta össze Kodály Zoltán¹ az 1930-as években az első nagyszabású, leíró monográfia, *A magyarság néprajza* számára a szakszerű néprajzi és folklorisztikai kutatások alaptételét. Ennek szellemében a folklórműfajok nemek szerinti megosztottságát, funkcionális kötődését, illetve a verses népköltészet női oldalát mutatom be néhány adattal, idézettel.

Kutatástörténeti bevezető

A nemek és nemi szerepek tudományos vizsgálata (*gender studies*), amely megfigyeli, kibontja és értelmezi a két biológiai nem létéből fakadó másságot, az 1980-as évekig nem jellemezte a magyar néprajzot és folklorisztikát, jóllehet a szakirodalomban a kezdetektől jelen voltak ilyen témájú írások. Az 1930-as, '40-es, '50-es évekből Kiss Lajos szociografikus hitelességű életképei² a magyar társadalom legalsó rétegére, a „szegényekre” vonatkozóan, Szendrey Ákos³ és Fél Edit⁴ tanulmányai, Kovács Ágnes,⁵ Bakó Ferenc,⁶ Diószegi Vilmos⁷ egy-egy dolgozata és Morvay Judit⁸ 1956-ban publikált monográfiája azon kevés kivételek közé tartoznak, melyek középpontjában a női foglalkozások/munkák, a nők hagyományos szokásokban betöltött speciális szerepe áll. A néprajzi és folklorisztikai kutatások szemlélet- és módszerváltását jelzi, hogy a XX. század második felében a terepen gyűjtött adatok mellé egyre többször bevontak levéltári, kézirat-tári adatokat is egy-egy néprajzi jelenség, folklórműfaj történetiségét igazolva.

Az utóbbi évtizedekben feltárt évszázados világi és egyházi periratok, jegyzőkönyvek különösen értékes forrásai a korabeli mindennapi életnek, társas viszonyoknak, szokásoknak, gondolkozásmódnak, mágikus hiedelmeknek. A büntető- és boszorkányperek⁹ már a XV. század második felétől a XIX. század közepéig hitelesen dokumentálták a férfiközpontú feudális társadalom intézményrendszerét, jogszokásait, felsőbbrendűségüket hirdető mentalitását. Antik vagy biblikus történetek, témák átdolgozásával, olykor kortárs életképeket megjelenítve hasonlóan színes társadalomrajzot adtak a XVIII. századi magyar nyelvű iskolai színjátékok is, mert jellegzetes karakterekkel (a katona, a diák, a paraszt, a „gazdag” ember, a különböző mesteremberek, a kereskedő, a cigány, a részeges ember/asszony, az (ál)doktor, vagy Mórió, a „tettetős” bolond) örök érvényű és időszerrű problémákat, konfliktusokat vittek színpadra. Ezek a kéziratos történeti források ráadásul tele vannak értékes, máshonnan nem beszerezhető művelődéstörténeti és folklóradatokkal: (nép)szokásokkal, babonás hiedelmekkel, köz- és népnyelvi szövegekkel, pl. szólásmondásokkal, köszöntésekkel, káromkodásokkal, mágikus ráolvasásokkal.¹⁰ Esetenként lírai dalokat, rigmusokat, de siratóparódiákat, nemzetiségi és nőcsúfolókat is belefoglaltak az iskolai színjátékokba, különösen az anyanyelvű, rendszerint humoros közjátékokba.

A két legrégebb *párosítódal*-szövegünket pl. egy 1750-es büntetőper jegyzőkönyvében rögzítették, mindkettő egy-egy tanú vallomásában hangzott el, s mindkét szerelmi viszonyra utaló dalszöveg számos XIX–XX. századi folklórváltozatban élt tovább:

*Ki fekszik itt beteg ágyba,
István Kovács nyoszolyába?
Ki lesz néki Pártfogója,
Soós Erzsébet Legyezője...*

ill.:

*Meg vetettem a' hálómat,
a' Karczagi szép piaczon:
Ímé belé is kerítém,
A kit legjobban szereték,
[...]
Arany Bárány kis Kovácsot.¹¹*

A nők családon belüli szerepét és intimszféráját érintő témák: a szexualitás, a hitélet és vallásos gyakorlat; az úgynevezett női műfajok és a nők alkotótevékenysége (kiemelkedő énekes/mesélő, író/költő, rajzoló, hímző és festő, „pingáló” asszonyok); vagy speciális női foglalko-

zások, mint például a bábaság,¹² ugyancsak a XX. század '80-as éveitől kerültek a kutatás látóterébe. A magánélet rejtett területeire legtöbb fényt kétségkívül az írásba foglalt *naiv női életrajzok, önéletrajzi visszaemlékezések* derítettek. Ezek alaposabb vizsgálata során a társadalomkutatók igen tanulságos eredményekre jutottak, azonban ezekkel a szociografikus hitelességű prózai forrásokkal – a *népi írásbeliség* termékeivel – terjedelmi korlátok miatt itt nem foglalkozhatok. A nemi, etnikai önanonosságtudat és a családi szerepek fontosságát tükröző egyéb elbeszélő műfajokat: a népmeséket, hiedelemmondákat, igaz történeteket és vicceket, sőt a közismert szólásmondásokat is kénytelen vagyok figyelmen kívül hagyni.

A néprajzkutatás szemléletmódbeli változását jelezte, hogy 1997 tavaszán a Magyar Néprajzi Társaság (a Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkárságának jelentős anyagi támogatásával) interdiszciplináris konferenciát szervezett a hagyományos női szerepekről. E tudományközi seregszemle időszerezését mi sem bizonyította jobban, mint az, hogy 1996 márciusában a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997 szeptemberében pedig a Német Néprajzi Társaság konferenciája is a férfi és női szerepekkel foglalkozott.¹³ A nagy érdeklődéssel kísért, háromnapos „nőkonferencia” válogatott előadásaiából szerkesztettem azt a tanulmánykötetet,¹⁴ amely részint még kiaknázatlan forrásanyagra,¹⁵ külön-

böző etnikumokhoz kötődő régebbi és újabb társadalmi és folklórjelenségekre hívta fel a figyelmet, részint pedig témaválasztásával vagy módszerével számított áttörésnek.¹⁶ A kötet *Folklór, irodalom, művészet* című fejezetében Tari Lujza etnomuzikológus például hazánkban elsőként foglalta össze a nők és a hangszerjáték koronként és kultúránként változó kapcsolatát, részben történeti (ikonográfiai) forrásokra, részben más népzene kutatók megfigyeléseire és saját tereptapasztalataira támaszkodva.¹⁷ Vasvári Zoltán azt bizonyította, hogy egy eredetileg diákok körében született férfiszokás/műfaj – a búcsúalbum/emlékkönyv készítés – hogyan popularizálódott és vált női, sőt napjainkra már határozottan kislányszokássá.¹⁸ Katona Imre¹⁹ és Víg Vilma²⁰ pedig a magyar folklórműfajok nemi kötődéséről, e kérdéskör nehezen kikerülhető buktatóiról, s a kutatás további feladatairól írt.

Női és férfi műfajok

Mivel a magyar nyelv nem ismeri a grammatikai nemezt, a folklóralkotások többségéről elég nehéz megállapítani, hogy férfi vagy nő az, aki beszél, énekel. Ezért a műfajok nemi kötődésének megállapításához biztosabb támpontot jelenthet a szöveg témája, az előadás alkalmak és funkciója. Kézenfekvő, hogy a csecsemők ringatásakor, altatásakor énekelt *altatódal*, *bölcsődal*, vagy az ölbéli gyermekeket szórakoztatva tanító mondóka, az ún. *daj-*

karím mindenkor s mindenhol a nők műfaja. Természetes az is, hogy a társadalmi-történeti tematikájú énekek (pl. az 1848–49-es szabadságharc, a világháborúk vagy a légerek költészete), a katonadalok, pásztordalok, betyár-

dalok, a multságokban elhangzó bordalok és ivónóták inkább a férfiak repertoárjába tartoztak, az ő élethelyzeteiket, foglalkozásukat, szemléletmódjukat és érzéseiket tükrözték.

Ez persze nem jelenti azt, hogy társadalmi-történelmi tematika ne bukkanna fel női dalként is. A napóleoni háborúk korát és világérzését tükrözi az az asszonyi dal, amely évszázadokon át kedvelt, s még a XIX. század elején is gyakran felbukkanó motívummal indít, „*Elment a szeretőm idegen országba / Írja levelében, menjek el utána*”, de folytatása (ti. hogy: „*nem megyek utána, inkább meggyászolom fekete ruhába*”) eltér a szokásostól, hisz a háborús idők erkölcsi romlására utal, majd pedig saját társadalmi státusának emelkedésével dicsekszik:

*Elment az én uram a faranciára,
Csak azt írja nekem, menjek el utána.*

*Két fiam, egy jányom vessem a kockára,
Amit adnak érte, vigyem el utána.*

*Katona az uram, magam katonáné,
Nem parasztmenyecske már a Nagy Pistáné.*
(Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. Pest, 1846–48. III. 271. sz.)²¹

Az árvaságról, irigyekről szóló keserveseket, a szerelmi dalokat, párosítókat, a vallásos népénekeket és imádságokat vagy a tréfás dalokat, csúfolókat általában mindkét nem tudta, és a hagyomány megszabta/megengedte helyen és időben használta is. Igaz – ahogyan Kodály is tapasztalta –, az énekes adatközlők inkább nők voltak, s nekik volt több lehetőségük dalolni pl. a fonókban, tollfosztókban és egyéb közös munkák idején.

A szerelmi dalokban, keservesekben emlegetett „rózsám/babám/szeretőm/galambom” kifejezés éppúgy vonatkozhat legényre, mint leányra, de a szövegkörnyezet, a téma és funkció (biztatás, kérkedés, vallomás, szakítás) gyakran elárulja, milyen nemű az énekes, aki érzelmi és sorsközösséget vállal a dal lírai alanyával. Az alábbi idézet (már csak a virágültetés miatt is) valószínűleg egy leány panasza:

*Vetettem vilóját, várom kinyílását,
Várom a rózsámnak visszafordulását.*

*Kinyílt a vilója, de nem igen terjed,
Visszajött galambom, de nem igen szeret.*
(Sóvidék, Marosszék 1863)²²

A szerelmi líra virágos és madaras jelképeit behelyettesít-
hetjük ugyan egy-egy leánnyal, tehát ráfoghatjuk, hogy
legény dalolta, az érzelmekkel átítatott népdalok többsé-
ge azonban nem kötődik nemhez, „személytelen”:

*Bú életem, bánat napom,
Szomorú gyász alatt lakom.
Ha ezt a gyászt elvethetném,
Rózsám ismét szerethetném.*
(Székelyföld, 1882)²³

A szokásdalok, rítusénekek nemek szerinti megoszlása
elég sajátos. A kalendáris ünnepeken előadott mágikus,
bőség- és termékenység- (sőt szerelmi) varázsló, bajelhá-
rító szokásdalok (lucázás, regölés, betlehemezés, a víz-
keresztli háromkirályozás vagy „csillagjárás”, Gergely- és
Balázs-járás) szövegeit, a karácsonyi, húsvéti köszöntő-
verseket és kántálóénekeket a hagyomány szerint iskolás
fiúk, legények, ritkábban meglelt férfiak adták elő. (Lásd
a kakasdi székelyek hagyományos betlehemes játékát.)

A lakodalmi szokásdalok jelentős része – vezető helyen a
szórakoztatva oktató, szertartásrendező célzatú *vőfélyver-
sekkel*, *-rigmusokkal* – ugyancsak férfiak szájából hangzott
el. Kivételt képezett az anyák *menyasszonysíratója* és a *meny-
asszony verses búcsúja* a szülői háztól. Igaz, a legutóbbi év-
században a régies menyasszonysíratás már csak a moldvai
csángó és palóc lakodalmakban hangzott fel itt-ott, másutt
fokozatosan felváltotta azokat a *vőfély verses búcsúztató-
ja*. A menyasszony nevében elmondott búcsúztatóversek
többsége a XVIII. század végén, XIX. század legelején
kiadott ponyvanyomtatványokra (*Vőfények kötelelessége*,
A magyar vőfények hármass lakodalmi daljai, *Újdonnan új
vőfény kötelelesség*) és kéziratos forrásokra vezethetők vissza.
A menyasszonyt apjától, anyjától testvéreitől és leánytár-
saitól búcsúztató strófákat, olykor modoros (mára már
idejétmúlt) frázisokat még a XX. századi falusi vőfélyek is
ismételgették:

*Vajda, hegedűnek álljon meg zengése,
A sarkantyúnak is szűnjön meg pengése,
Mert búcsúzásomnak most léssen kezdése,
Legyünk csendességben, még léssen végzése!*

*Elsőbb is tehozzád nyújtom én szavamat,
Kedves édes atyám, én búcsúzásomat,
Mert te Isten után viselted gondomat,
S sajnálod is mostan tőled válásomat.*
(A menyasszony búcsúzik. RMKT XVIII/8, 420.
257. sz. I, 1–2. vsz.)²⁴

A magyar nyelvterület legtöbb régiójában hasonló
szerepcsere történt a kifejezetten női feladatot jelentő
halottsíratás esetében is. Az eltávozó menyasszony/
halott elsíratása világszerte asszonyi kötelezettség volt.
A *Mennybe vitt leány balladájában* is azt kéri a le-
ány az anyjától: „*Hadd halljam éltemben, hogy síratsz
holtomban.*” A kántorok, falusi verselők írta *halottbú-
csúztató* verset azonban már férfiak mondták el a teme-
tésen, az elhunyt nevében búcsúzva a közeli hozzátar-
tozóktól, rokonoktól, szomszédoktól. A női szerepekről
szóló konferencián két fiatal folklorista, Palya Bea (aki
azóta énekesként lett ismert) és Sándor Ildikó hasonlí-
totta össze a *menyasszonysírató* és a *halottsírató* közös-
ségi funkcióját, a két különböző élethelyzetben elhang-
zó rítusének közös „női” szempontrendszerét, témáit.
A legfontosabb mindkettőben a hozzátartozókhoz fű-
ződő viszony, az elhunyt/eltávozó leány után támadt
érzelmi űr, s a hátramaradókért érzett kötelességtudat
megfogalmazása, kimondása volt.²⁵

Lányok és asszonyok a népballadákban

Már Kodály is észlelte, hogy a balladaénekesek döntő
többsége nő. Nem véletlenül, hisz a magyar népballa-
dák régi rétegében rendszerint ők a balladai konfliktus
okozói és/vagy szenvedő alanyai, akik legtöbbször az
őket gúzsba kötő szokások, konvenciók ellen láznak.

Az énekes asszonyoknak könnyű volt tehát azonosulni a
balladahősnőkkel, árvákkal.

A kb. száz-százhusz típust képviselő ún. „klasszikus”
balladának több mint a fele női sorsokkal, nők és férjük,

nők és szeretőjük, anyák és gyermekeik (főként anya és felnőtt leánya/fia), anyós és meny személyes összeütközéseit énekl meg. Kiemelkedően magas azoknak a balladatípusoknak a száma, ahol a hajadon leány, a jegyes, illetve az ártatlan feleség válik áldozattá. Gondoljunk csak a „szívtelen anya” különféle megjelenítésére: *Budai Ilona* magát és vagyonát mentve sorsukra hagyja kis gyermekeit, akiket vadállatok nevelnek fel/vagy pusztítanak el az erdőben; nem váltja ki fogságból a fiát; megtiltja fiának a rangon aluli házasságot (*Kádár Kata*); halálba üldözi (leendő) menyét; idegennek/töröknek eladja a leányát, aki halálba menekül a nem kívánt férj elől; megöleti várandós leányát, de ezt eltitkolja jegyese elől (*Angoli Borbála*); mostohaként elhanyagolja, sőt kínozza is férje gyermekeit (*Három árva*).

Persze kegyetlen apákról, a gyilkosságig féltékeny jegyesekről/férjekről is születtek balladák (*A halálra rugdalt feleség; Batori Boldizsár*). Férje és munkatársai áldozata lesz a mágikus okokból falba épített Kőműves Kelemené, ám „feláldozásához” az is hozzájárult, hogy a férfiak mindenképpen meg akarták kapni Déva vára felépítéséért „*annak drága árát*”. Olykor a nők hűsége/ragaszkodása és naivitása okozza tragédiájukat, pl. a *Kőműves Kelemenné*-ben, a *Hajdúkkal útnak induló leányban*, a *Fehér Lászlóban*, (a bátyjáért magát feláldozza, szüzességét elveszti), vagy a *Pávás leányban*. Kevés szívderítő ballada szól önmegmen-

tő hősnőkről: ilyen a talpraesett *Gunaras lány*, aki elveteti magát a bíró kárt okozó fiával; vagy az elcsalt menyecske (*Molnár Anna*), aki felismerve csábítója aljas szándékát megöli őt, és ruhájában visszatér férjéhez és kisfiához. Furfangos eszével menti meg apja becsületét és saját tisztességét a férfinak öltözött *Katonaleány* is.

A XIX–XX. századi új stílusú népballadák között is akadnak meggyilkolt leányok (*A halálra táncoltatott leány; A meggyilkolt fonólány*), csecsemőgyilkosság miatt bebörtönzött leányanya, szerencsétlenül járt, cséplőgéphez esett leány. Ám a *szerencsétlenség- és gyilkosságballadák* áldozatai már túlnyomórészt fiatal férfiak („*Megöltek egy legényt, hatvan forintjáért...*”), jóllehet a társas munkák, halottvirrasztások alkalmával nők énekeltek el tragikus történetüket.

A felsorolt példák miatt gondolom tehát, hogy a népballada tematikáját és morális problémáit tekintve viszonylag új (biztos, hogy nem középkori!) női műfaj,²⁶ mely jelentős számú XVII–XVIII. századi közköltészeti motívumot és szüzsét használt fel,²⁷ szemben a kialakulását megelőző korok férfiközpontú epikus műfajaival (a hősköltészet, a történeti és históriás ének, a vitézsírató) hősi tematikájával.

Nemi szerepek és elvárások a dalokban

Már régóta vizsgálom azt, hogy a férfi dominanciájú hagyományos feudális/paraszti társadalom közösségi morálja, normarendszere milyen szerepeket osztott ki a nőkre, s ez hogyan érhető tetten a ránk maradt XVI–XVIII. századi közköltészeti és folklórszövegekben. Több ízben is gazdag példatárral mutattam be, hogy mi mindent vártak el az eladó leánytól. Mindenekelőtt azt, hogy legyen istenfélő, okos, szép, szemérmes és vagyonos, majd feleségként otthonülő, szorgalmas, urának engedelmes, jó háziasszony és gondoskodó anya. Kifejezetten férfiszemléletű műfaj volt a lakodalmakban elhangzó *intő és oktató ének*, ezen belül a *házassági tanács* és a *házasságot dicséző ének*, amely pontosan leírta a leendő feleségek kötelességeit, házi és ház körüli teendőit. Az asszonyoknak szóló hol emelkedettebb, hol profánabb stílusú intő és oktató verseket kezdetben a prédikátor/lelkipásztor, később egy hivatásos énekmondó, illetve a közösség egyik tiszteletreméltó, idősebb tagja, pl. a násznagy mondta el. A nősülő ifjak is kaptak hasonló házassági tanácsokat, de sokkal kevésbé korlátozták jogaikat, viselkedésüket és „mozgásterületet”, mint az asszonyokét. Nekik rendszerint a helyes párválasztás és a házaselet nehézségeit sorolták föl, például azt, hogy a házasság csak biztos anyagi alapokra épülhet, mert egy közös háztartásba sok minden kell ahhoz, hogy a férj kedvébe járhatson a feleségének:

*Mi légyen a házasság
E világi párosság?
Noha nem próbáltuk,
Még eddig megálltuk,
De úgy halljuk, hogy bajos,
Szegény legénynek jajos.
[...]
Addig él kedvére,
A legény kényére,
Míg meg nem házasodik,
Őszve nem párasodik.
(RMKT XVIII/8, 187. 92. sz. 1–2. vsz.)*

E vésztjósító bevezetés után leltárszerűen sorolták, milyen divatos bútorok, háztartási és konyhabéli eszközök, ruhafélék és pipereholmik kellenek egy feleségnek ahhoz, hogy kedves legyen a férjéhez. A *leltárvers*nek is nevezhető tanítás csattanója az volt, hogy a nők legfőbb kívánsága az, hogy mielőbb bölcső is kerüljön a házhoz.

Ezek a régi moralizáló/tanító alkalmi énekversek hűséges tükörképei voltak a kismemesi, mezővárosi, paraszt-polgári értékrendnek, gondolkozásmódnak, és a mindennapi élet, divat alapos ismeretéről tanúskodtak. A szövegek egy része és a férfiközpontú értékrend megmaradt a XIX–XX. századi falusi lakodalmak *vőfélyverseiben* is:

*Ha kerestél, pénzt szerezted, leszen becsületed
Míg van kenyér, bor, pecsenye, lángol a szeretet.
Ha nem adhatsz a konyhára, koppot főznek vacsorára,
Rágod a száraz málét, iszod a vizes kávé.*

*Főkötőre, keszkenőre, szép piros csizmára
Ha pénzt nem adsz, a malmodat adják árendára,
Magad eszel a szitából, más hörpint a findzsiából,
Elfúvod: – Dínom-dánom, házasságomat bánom.²⁸*

A párválasztásról szóló *leányseregszemlékből* és *legénysorolókból* kitetszik, hogy a leendő házastárstól elvárt ideális viselkedés, a jó és rossz tulajdonságok, a „bűnös” szokások lajstroma évszázadok során sem változott sokat. Feltűnő, hogy a részegeskedést, a szeretőtartást és a lustaságot mindkét félnek felrőtták a régi magyar versekben és a népdalokban. A férjpanasznak álcázott *nőcsúfolókban* az asszonyok lustaságát rendszerint részeges voltak tetézték:

*Ez mindenre jó volt, az mire köllött,
Csak az szövés-fonyás néki nem köllött,
Az hol cégért látott, oda sietött,*

Akárki itta meg, de ő fizetött²⁹

Egy XIX. századi *ivónótába* foglalt *asszony- és férjcsúfoló*-ban ugyanezt pellengérezték ki :

*Feleségem jó volt, a mire köllött,
Rokka, orsó néki nem igen köllött,
A hol cégért látott, oda sietett,
A ki neki bort vitt, annak fűzetett.
Oda, oda, oda sietett,
A ki neki bort vitt, annak fűzetett.
(„Igyál, igyál, no!”)
Az én uram jó volt, a mire köllött,
Kasza, kapa néki nem igen köllött.
A hol cégért látott, oda sietett,
A ki neki bort vitt, annak fűzetett.
Oda, oda, oda sietett,
A ki neki bort vitt, annak fűzetett.
(„Igyál, öcsém, ma-holnap
Zsákjába dughat a pap!”)
(Borszörccsök, Veszprém m.)³⁰*

Figyelemreméltó hogy két, nőikkel szemben támasztott alapkövetelmény – a pletykálkodást és kocsμάzást meggátló otthonülés, valamint a házi munka, mindenekelőtt a szövés-fonás – négy évszázadon keresztül kitartóan jelen volt az alkalmi és mulattató közköltészetben és a folklórban. Erről tanúskodik Az *Deákné vásznáról*, azaz egy fonni-szőni nem tudó asszonyról szerzett, névtelen XVI. századi verses *oktató/mulattató história*³¹ és az akkor már jól ismert szólásmondás („*ő sem különb a Deákné vásznánál*”) éppúgy, mint a XVII–XIX. századi lakodalmi közköltészet *férjpanaszai*. Ugyanezt panaszzalják az *asszony- és lánycsúfoló* népdalokban, meg a szintén több évszázados múltra visszatekintő ún. *leányseregszemlékben, leánysoroló*kban is:

*Örzse szaporicska, Kata hamaricska,
Ruzsinka puhácska, Éva borisszácska,
Anna patvaricska, Ilkó pálinkácska,
De bezzeg közöttök ritka jó fonyócska.*³²

Az asszonycsúfoló népdalok megtoldják még a rossz asszony „bűnlajstromát” piszkosságának, feslettségének, álomszuszék voltának ecsetelésével, vagy a legalapvetőbb női munkákban – a mosásban, kenyérsütésben – való ügyetlenségének felhánytorgatásával:

*Megházasodtam, te Miska,
Van feleségem Ániska,
Gyinyem adta!*

*Feje olyan, mind egy bokor,
Szája olyan, mind egy bocskor,
Gyinyem adta!*

*Lábo kövér a mucskótól,
Keze kövér a piszoktól
Gyinyem adta!*³³

Érdeemes szembevetni ezeket a férjpanaszokat, nőcsúfolókat az *asszonyi panaszdalokkal*. A XVIII. század közepén felbukkanó *feleségpanaszokban*, meg a párbeszédű *kocsmái, házastársi veszekedésekben* elsősorban anyagi kiszolgáltatottságuk miatt lázadtak fel az asszonyok:

*Máris majd éhvel meghalunk,
Rongyos ruhákban is járunk,
Bizony végtére kuldulunk,
Korhelséged miatt sírunk
(Két szép világi énekek, XVIII. századi
ponyvavers)*³⁴

A régi feleségpanaszok mindegyikében úgy jelenik meg a gyermek, mint az amúgy is nehéz, sok munkával, türelemmel és veréssel járó asszonysorsot tetéző gond:

*Bajos a gyermekek gondviselése,
Sérnak-rénak, ha nincs kedveknek telése.
[...]
Mind csak bajt szereznek,
Esznek, vagy éheznek.*³⁵

Bár a lakodalmi énekekből kirajzolódó, mindenben alávett feleség-háziasszony-anya szerep rendkívül nehéz, olykor megalázó is lehetett, de a megunt pártát felváltó főkötnőnek, „kontynak” legalább volt társadalmi rangja. Abban az időben (és a paraszti, falusi közösségekben egészen a XX. század közepéig) a családja nyakán „élősködőnek” tekintett vénlány, magányos özvegyasszony élete azonban emberileg nehezebben elviselhető volt. A társadalmi tolerancia és együttérzés teljes hiányát tükrözik a *vénlány- és vénasszonycsúfolók, vénlánypanaszok*, melyek a régi magyar mulattató közköltészet, majd pedig a szájhagyományozó népköltészet egyik igen népszerű alműfaját és mennyiségileg is jelentős részét alkotják.³⁶

Noha a huszadik életéven túli „pártában maradás” szégyenteljes állapot – a manapság divatos „szingli” életforma pedig elképzelhetetlen – volt, a XVIII. század végétől egyre gyakrabban került elő az a motívum a *feleségpanaszok*ban, hogy:

*Átkozott vót az óra, melyben asszonnyá lettem,
Párta helyett fejemre e rút kontyot kötöttem,
Jaj kontyom, nagy gondom,
Máris ennyi porontyom,
Rózsa nevet viseltem,
Tökvirággá lettem.
(Új házos asszonynak szomorú versei. RMKT XVIII/15. 108/I. sz. 1. vsz.)*

E népköltési közhely másik megfogalmazásával egy 1799 körül összeírt női kéziratos énekeskönyvben találkoztam először:

*Aggyig éltem világimot,
Míg szél fújta pántlikámot,
De most fújja fátyolomot,
Búval élem világomot.³⁷*

A XVIII. században két, férfiak szájába adott oktató-mulattató verstípus is született a házaselet nehézségeiről. Az egyik az ún. *tanácstalan legény éneke*, olyan közismert szövegcsaláddal, mint az „*El kéne indulni, meg kell házasodni*”³⁸ – tulajdonképpen szembefordult a XVI–XVII. századi prédikátori költészet keresztény moráljával („a jó és engedelmes feleség Isten áldása, urának dísz”), ugyanis házasságellenes volt, a szabad és gondtalan legényéletet propagálta.

A másik, a XVIII. század közepétől egyre népszerűbb verstípusban, a sok változatban fennmaradt asszonycsúfoló *férjpanaszban* felesége feslettsége miatt kesereg a felzarvazott házasember:

*Bánom, hogy megházasodtam,
Nyűgöt nyakamra fogadtam
Haj, dínom, dánom,
Míg élek is bánom,
Házasságom ez világon!*

*Ördög vigye az vendéget,
Másnak vettem feleséget,
Haj, ...(refr.)*

*Három hete, hogy elvettem,
Sír az gyermek már mellettem,
Haj, ...(refr.)³⁹
(„Ének az urát orránál fogva vezető feleségről”.
1768 körül)⁴⁰*

Ugyanennek az énektípusnak és témának XIX. századi népdalváltozata a *Bánom én a házasságot, amíg élek...* kezdettel a lakodalmi multságokban gyakran összekapcsolódott az asszonyokat móresre tanító népdallal. A szövegcsalád a XVIII. század végén bukkan fel a kéziratos énekeskönyvekben és ponyván, *A rossz asszonyok leckéje* címmel:

*Tanuld, asszony, az uradat megbecsülni,
És óvele majd mindenben egyesülni,
Ha kocsmába megy, hallgass,
Ha megnyúz, mégse jajgass,
Ha urad ver,
Tyűhé! Ha urad ver.⁴¹*

E dal végső tanítása a férfiak *mulatónótáinak* kedvelt motívuma szólásmondássá is lett:

*A jó asszonyt híven szeresd, ne útáljad,
De pattogót, s engedetlent ne sajnáljad,*

*Mert az asszony csak verve jó,
Mint a dió, csak törve jó, – bár próbáld.*

A nőcsúfolás – különösen az idősebb asszonyok mocskolása – a kora középkori európai diákköltészet, a vásári komédiázás és a farsangi, lakodalmi multság egyik évszázadokat túlélő „terméke”, magyar nyelven már a XVI. századtól adatható. Nemcsak a kora újkori kéziratok énekeskönyvek, iskolai színjátékok, de az olcsó ponyvanyomatványok is előszeretettel pellengézték ki a „rossz” asszonyokat, férjre áhító vénleányokat, részeges öregasszonyokat.

A kéziratok vagy nyomtatott forrásokban és a recens népszokások között olyan párbeszédű verseket, *kocsmái házastársi veszekedéseket* is találunk, melyek viszont a rossz férjeket pocskondiázták válogatott szidalmakkal.⁴² A magyar nyelvterület több pontján is eljátszották a beöltözött legények a falusi lakodalmakban a részeg ember és szájas felesége párbeszédű jelenetét, rendszerint a menyasszonykontyolás ideje alatt, a fáradt vendégsereg felvidítésére. E verekedésbe torkolló, életszerű veszekedéseket olvasva az embernek az az érzése, hogy valami farsangi, fordított világba csöppent bele, hisz a korhely férj mellett a kardos, sőt egyre követelőzőbb menyecske kivetkőzve nemi szerepéből a férje „süvegét” (azaz hatalmát) kívánja, neki adván a feleség szimbólumát, a „kontyot”. A feleség panaszaiából és a férj durva visszavágásaiból kirajzolódik az a közösségi normarendszer, az elvárásoknak az a bonyolult szövedéke, amelyet maga-

tartásával mindkét fél megsértett.⁴³ A házastárs asszony és korhely férje vásári stílusú civódása házaseletük intim részleteinek kitergetésével a hallgató és nézősereg számára nemcsak bizonyára szórakoztató, de egyszersmind tanulságos is volt:

*Eddig csak hallgattam, rossz ember, beszéded,
Nem tűrhetem tovább fenyegetőzésed,
Még ma kezeimmel megtépem fejedet,
Mint disznópásztornak kimérem helyedet.*

*Hallgass, te gazember, hiszem egy vadalmát,
Minden emberséged nem ér egy poltúrát,
Nem érdemled te meg a zabkenyér héját,
Nem vehetem néki soha semmi hasznát.*

*Ha szántani küldöm, árnyékon bordózik,
Kapálni ha mégyen, ott csak ásítozik,
Estve ha hazajön, csak részegeskedik,
Mint egy fűzfa Jankó, mellettem úgy fekszik.*

*Elrúgom magamtól, az ágy alá vetem,
Avagy kotló tyúkok között megrekesztem,
Szélvész hozta fiát majd megkisebbitem,
Süvegét fejről még ma letétem.⁴⁴*

A „süveg” és „konty” versengése mindig a házastársnak, nagyszájúnak, sőt kurvának nevezett feleség megverésével és meghunyászkodásával végződik, még abban az

esetben is, amikor látszólag ő van erkölcsi vagy erőfölényben. A közönségnek szóló morális tanítást egyszer a férfi szájából halljuk, egy XVIII. századi ponyvaváltozatban mindkét fél elmondja:

Férfi

*Nem kell immár tovább várni,
Meg kell az asszonyt rongálni,
Mint a vasat, kovácsolni,
Féljen ura után jární!*

*Ha otthon seggeden ülnél,
Az uraddal nem versengnél,
Ilyeneket te nem nyernél,
Megverett testtel nem lennél.*

Asszony

*Barátim, asszonyállatok,
Korcsmán ha vagyon uratok,
Utána ne járkáljatok,
Úgy lész ép minden tagotok!*

*A süveget becsüljétek,
Kontynál elsőbb, esmérjétek,
Uratokat hát féljétek,
Ez légyen, kérlek, tisztetek!*

(Egy asszonyi állatról, miképpen az ura után korcsmára menvén vele pöröl, és az ura miképpen felel néki RMKT XVIII/4. 40. sz. 25–28. vsz.)

Az ilyen „fordított világot” ábrázoló versek, dramatikusan jeleneteket ugyanis a fennálló közösségi normákat, társadalmi elvárásokat és hagyományos nemi szerepeket erősítették meg. Bár a női dalok és a balladák végső soron a „hagyományos” családi/társadalmi szerepek és az egyre elavultabb erkölcsi és viselkedésbeli normák tarthatatlanságára figyelmeztettek, (még jóval a feminista mozgalmak előtt!), a bemutatott példák is azt igazolják, hogy a népköltészet lassan reagált a társadalmi változásokra, – mivel a folklór hagyományörző.

JEGYZETEK

- 1 KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene*. Bp., Zeneműkiadó, 1969, 4.
- 2 KISS Lajos: *A szegény emberek élete I–II*. (1939; 1943) *A magyar néprajz klasszikusai*. Bp., Gondolat, 1981, 3.
- 3 SZENDREY Ákos: *Legény- és leányélet*. Bp., Deák Ferenc Társaság, 1936.
- 4 FÉL Edit: *A nagycsalád és jogszkásai a Komárom megyei Martoson*. Bp., SZMKE Kisalföldkutató Intézet, 1944.
- 5 KOVÁCS Ágnes: „A sárpilisi nagylány”. = *Tanulmányok egy sárpilisi falu társadalmáról*. Összeállította MÁDY Zoltán. *A magyar táj és népismeret könyvtára* 5., Bp., 1942, 21–38.
- 6 BAKÓ Ferenc: „Az erdőhorvati perecsütő asszonyok”. *Ethnographia* LXIII (1952), 416–432.
- 7 DIÓSZEGI Vilmos: „A novaji tudósasszony”. *Néprajzi Közlemények*, 1956, 58–77.
- 8 MORVAY Judit: *Asszonyok a nagycsaládban. Mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Bp., Magvető, 1956.
- 9 Itt és a továbbiakban a tetemes szakirodalomból csak néhány forrásgazdag példát idéznék: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere*. Szerk. TÓTH G. Péter, Bp. – Veszprém, MTA Néprajzi Kutató Intézete – Laczkó Dezső Múzeum, 2000; *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Szerk. PAKÓ László–TÓTH G. Péter, KISS András kéziratából. Bp., Balassi, 2014; *Szegedi boszorkányperek 1726–1744*. Szerk. BRANDL Gergely–TÓTH G. Péter. Bp., Balassi, 2016.
- 10 Ráolvasások. Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850). Közreadja és a bevezető tanulmányokat írta ILYEFALVI Emese. *A magyar folklór szövegvilága* 2/B. Bp., Balassi, 2014.
- 11 *A Magyar Népzene Tára* (a továbbiakban MNT) IV. Párosítók. S. a. r. KERÉNYI György. Bp., Akadémiai, 1959, 9.
- 12 DEÁKY Zita: *A bába a magyarországi népi társadalomban*. Bp., 1996.
- 13 *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetekben*. Szerk. NAGY Beáta és S. SÁRDI Margit. Debrecen, Csokonai, 1997; A Marburgban rendezett négy napos konferencia „Männlich. Weiblich. Zur Bedeutung der Kategorie Geschlecht in der Kultur” [Férfi – női. A nemek kategóriájának értelmezése a kultúrában] előadásainak rezüméit ld. *Informationen Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde*. 106. évf. 1997/2. Göttingen.
- 14 *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórbán*. Válogatta, a szöveget gondozta és szerkesztette KÜLLŐS Imola. Bp., 1999. A kötet ma is kapható a Néprajzi Társaságnál.

- 15 SZENTI Tibor: *A nők társadalmi és szexuális kiszolgáltatottsága a magyar feudalizmus utolsó másfél száz évében a Dél-Alföldön* c. tanulmánya Csongrád megyei büntetőperrek megdőbentő adatait hozta nyilvánosságra a 18. század elejétől a 19. század közepéig. = *Hagyományos női szerepek*. 1999, 27–45.
- 16 SZACSVAY Éva: *A szirén mint jelkép. Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon*. Ld. *uo.*, 200–209.
- 17 TARI Lujza: *A nők és a hangszerjáték*. *Uo.*, 209–224.
- 18 VASVÁRI Zoltán: *Miért és hogyan női/leány műfaj az emlékkönyv? Uo.*, 181–189.
- 19 KATONA Imre: *Népköltészetünk műfajainak nemek közötti megoszlása*. *Uo.*, 95–102.
- 20 VÍG Vilma (=VOIGT Vilmos): *Miért nem tudunk (sok esetben) semmit sem a magyar női folklórról? Uo.*, 103–110.
- 21 A szöveg változatairól l. *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század* (a továbbiakban RMKT XVIII.) *Közkerkölcs és egyéni sors*. S. a. r. CSÖRSZ RUMEN István–KÜLLŐS Imola. Bp., Universitas, 2015, 458–459. 112. sz.
- 22 *Népköltészet*. S. a. r. KÜLLŐS Imola. Bp., Unikornis, 1994, 82. 145. sz.
- 23 *Uo.* 1994, 83. 149. sz.
- 24 RMKT XVIII/8. *Közkerkölcs 2. Társasági és lakodalmi költészet*. S. a. r. CSÖRSZ Rumen István–KÜLLŐS Imola. Bp., Universitas, 2006.
- 25 PALYA Bea – SÁNDOR Ildikó: *Női szerepek a siratókban*. = *Hagyományos női szerepek*. 1999, 111–120.
- 26 KÜLLŐS Imola: *Nőkről nőknek? Gondolatok a népballadáról*. = *Uő: Közkezen-közszájon-köztudatban*. Bp., Akadémiai, 2012, 402–409.
- 27 E kérdésről ld. CSÖRSZ Rumen István: *Népballadánk egyik forrásvidéke: a közkerkölcs. I. Néprajzi Látóhatár* 12. (2003) 3–4. sz. 31–50.
- 28 MNT III/A *Lakodalom* 437. sz. 7–9. vsz.
- 29 RMKT XVII/3. *Szerelmi és lakodalmi versek*. S. a. r. STOLL Béla. Bp., Akadémiai, 1961. 42/I. sz. 11. vsz.
- 30 *Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. Dunántúli gyűjtés*. Szerk. és gyűjt. SEBESTYÉN Gyula. Bp., Athenaeum, 1906.
- 31 Balassi Bálint és a 16. század költői I-II. S. a. r. VARJAS Béla. Bp., Szépirodalmi, 1979. II, 253.
- 32 *A Cantio de pigris mulieribus (Ének a rest asszonyokról)* című 29 szakaszos költeményt a *Bocskor kódexben* 1736 körül jegyezték fel először. Harmadára lerövidült népdalváltozatát KRIZA János adta ki a *Vadrózsákban* (1863).
- 33 A szöveg egyéb közkerköltszeti és népköltési változatait ld. RMKT XVII/3. 42. sz. jegyzeteiben, 574–575.
- 34 RMKT XVIII/4. *Közkerkölcs 1. Mulattatók*. S. a. r. KÜLLŐS Imola, munkatárs CSÖRSZ Rumen István. Bp., Balassi, 2000, 149. 40. sz. 13. vsz.
- 35 RMKT XVIII/15. *Közkerkölcs 3/B. Közkerkölcs és egyéni sors*. S. a. r. CSÖRSZ Rumen István–KÜLLŐS Imola. Bp., Universitas, 2015. 102. sz. 2. vsz.
- 36 A legismertebb szövegcsaládokat ld. RMKT XVIII/4. Bp., 2000.
- 37 *Bakó Karolina énekeskönyve* (1799) 14b–15a.
- 38 Ld. a MNT III/A *Lakodalom*. S. a. r. KISS Lajos. Bp., 1955, 477., 478., 479. szövegeit.
- 39 *Az Aria de ducta Uxore* c. 15 vsz.-os éneket egyéb *feleség/férfj/kurva/legény/leány/vénlánycsúfolókkal* együtt ld. az RMKT XVIII/4., 60/I. sz. 1-2., 4. vsz. Bp., 2000. forrásantológiában.
- 40 *Az Aria de ducta Uxore* c. 15 vsz.-os éneket egyéb *feleség/férfj/kurva/legény/leány/vénlánycsúfolókkal* együtt ld. az RMKT XVIII/4. Bp., 2000. forrásantológiában.
- 41 MNT III/A *Lakodalom* 874. sz. 1–2. vsz.
- 42 A műfajról bővebben, sok példával ld. KÜLLŐS Imola: *Adatok egy mulattató verstípusunk, a házastársak veszekedése élettörténetéhez és dramaturgiájához*. = *A magyar színház születése*. Szerk. DEMETER Júlia, Miskolci Egyetemi 2000, 88–118.
- 43 A házasságok közötti normasértést (békétlenséget, házasságtörést, a „papucsférjet” stb.) a hagyományörző közösségek Európa-szerte – így Magyarországon is – változatos formájú csúfolódó szokással (charivari, macskazene, zángózás) büntették, általában valamely ünnep (farsang, Szent György-nap) alkalmával. E büntető jellegű társadalmi szokás lényege a szégyenletes dolgok nyilvánossá tétele volt. Ezzel kényszerítették alkalmazkodásra, a közösségi etika megtartására a fiatal házasságokat, elsősorban az asszonyokat.
- 44 RMKT XVIII/4. 38/I. sz. 11–14. vsz.